

Ruce a svět: Merleau-Ponty, gesto a znakový jazyk

Josef Fulka

ABSTRACT:

Hands and World: Merleau-Ponty, Gesture and Sign Language. In the present article, the author examines the relevance of Merleau-Ponty's thought in the realm of gesture studies and sign language linguistics. Merleau-Ponty's reflection on the gestural nature of language, as presented in *Phenomenology of Perception*, represents a remarkable starting point for both gesture studies and deaf studies, insofar as it stresses the interrelatedness of the subject, his or her gestural expression and the world the subjects inhabits. In the second part of the paper, examples are presented to support the central thesis: Jürgen Streeck's research on gestures in the natural environment and the example of Kata Kolok, a Balinese village sign language, and its particular way of treating spatial relations and structures.

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

fenomenologická filosofie, gesta, lingvistika znakových jazyků, vesnické znakové jazyky gestures, phenomenological philosophy, sign language linguistics, village sign languages

Cílem tohoto příspěvku bude něco velmi prostého: znovu přečíst kapitolu z Merleau-Pontyho *Fenomenologie vnímání* věnovanou fenoménu exprese a promluvy a vyvodit z ní některé elementární důsledky nejen pro způsob, jakým můžeme chápat fenomén gesta, ale i pro možné uvažování o znakovém jazyce (o kterém Merleau-Ponty, pokud je nám známo, nikde nemluví, a to z pochopitelných důvodů — jeho *Fenomenologie vnímání* vychází ve čtyřicátých letech, tedy v období, kdy o znakový jazyk není obecně proječován takřka žádný zájem).

Nejprve si dovolíme několik obecných poznámek k východiskům Merleau-Pontyho filosofie jako takové: Merleau-Pontyho myšlení — od jeho raných prací až po velký nedokončený pokus o ontologii, publikovaný posmrtně pod titulem *Viditelné a neviditelné* — je motivováno pokusem o překonání všech verzí dualistické teorie vnímání, oddělujících — ať už pod jakoukoli záminkou — duševní a tělesné procesy. Základním východiskem pro překonání tohoto dualismu a předložení určité *holistické* teorie vnímání je u Merleau-Pontyho, jak známo, zkoumání fenoménu vlastního těla, které není žádnou překážkou mezi mnou a světem (ani žádným prostředkem, skrze který by se „vyjadřovala“ duše), nýbrž představuje základní způsob, jakým se ke světu vztahujeme nebo jakým — abychom použili oblíbeného Merleau-Pontyho výrazu — jej obýváme. Jinak řečeno, naše subjektivita je základním způsobem *tělesná* a naše vnímání není ničím složeným, tedy není žádnou směsí či juxtapozicí různých dat přicházejících skrze různé smyslové kanály (takové pojetí vnímání bylo obvyklé například v osmnáctém století). Právě v této perspektivě je třeba číst i kapitolu, kterou Merleau-Ponty věnuje řeči: řeč podle Merleau-Pontyho není žádným dualistickým fenoménem ani pouhým nástrojem komunikace, nýbrž *expresí*, v jejímž rámci, jak podrobněji ukážeme níže, rozdíl mezi tělesným a duševním přestává hrát

jakoukoli explikativní úlohu. A nepřekvapí nás potom, že centrálním motivem jeho úvah, když jde o vysvětlení fenoménu řeči, se stává reflexe gesta jakožto mezního jevu, situovaného mezi tělem a jazykovým výrazem (neboť gesto je zároveň významová jednotka i tělesný akt). Jedním z klíčových Merleau-Pontyho argumentů bude, že naše řeč (rozumí se mluvená řeč) má ve své podstatě gestickou povahu a je třeba ji postavit na průsečík těla a světa (a nikoli obráceně: Merleau-Ponty neříká, že by naše gesta měla jazykovou povahu, nýbrž tvrdí překvapivě opak, totiž že naše řeč je určitým základním způsobem gestická). Tato teorie — která samozřejmě není prosta některých nesnází, na které upozorníme za okamžik — představuje velmi originální úvahu o fenoménu gesta (jednu z mála, které v první polovině dvacátého století vznikly) a není náhoda, že se jí dostalo v oblasti *gesture studies* značné pozornosti: za všechny jmenujme alespoň Davida McNeilla (2005, s. 63–64, 92), který pokládá Merleau-Pontyho pojetí řeči za inspirativní východisko pro *gesture studies* potud, že Merleau-Ponty zakládá určitou „dynamickou tradici“, v níž mluví svůj jazyk i svou gestickou expresi „obývá“, spíše než že by je používal jako nástroj pro vyjadřování svých duševních stavů; a především Jürgena Streecka (2009), který se na Merleau-Pontyho průběžně odvolává při svém zkoumání gesta jakožto určitého *milieu* mezi subjektem a světem.

Co nám tedy Merleau-Ponty o gestu a řeči vlastně říká? Jeho anti-dualistická filosofie jazyka se především opírá o několik východisek. Jednak je to jeho zájem o dětskou psychologii a o něco, co bychom mohli označit jako „přežívání“ raných forem vnímání i jazykové produkce u „dospělého“ subjektu, zájem o jisté patologické jevy (v případě jazyka zejména o afázii) jakožto kontrastní příklady umožňující osvětlit některé aspekty „normálního“ fungování jazyka, ale také o „estetické“ paradigma, v jehož rámci je jazyková exprese subjektu soustavně srovnávána — a to nikoli neproblematicky — s expresí uměleckou (preferovanou formou této exprese je zejména výtvarné umění, ale i hudba a literatura). Zejména je však třeba poznamenat, že celá jeho úvaha je nedílně spjata s jeho dosti specifickou interpretací saussurovské lingvistiky. Tato interpretace, řečeno v základních obrysech, je založena na jistém strategickém tahu spočívajícím v tom, že důraz se jednoznačně přesouvá k aktu *promluvy* jakožto individuálnímu výkonu jednotlivého subjektu. Jestliže Saussure, kterého Merleau-Ponty četl velmi pečlivě, rozlišuje mezi jazykem a promluvou (tedy systémem a jeho individuální realizací), u Merleau-Pontyho se důraz přesouvá jednoznačně na akt promluvy, na individuální akt realizace jazyka spíše než na jeho systémovou stránku. Tomu odpovídají tři základní příklady, které Merleau-Ponty při objasňování fenoménu řeči soustavně používá: 1. dítě, které se učí mluvit (a možná bychom dokonce mohli říci, třebaže Merleau-Ponty to sám neříká, že ideální instancí je v tomto případě tzv. nestandardní osvojování jazyka, kde subjekt musí jazyk do značné míry sám „vynalézat“ spíše než „dorůst“ do již existujícího jazykového systému), 2. umělec, který vytváří jedinečné umělecké dílo (příklad, který je, jak uvidíme, dosti problematický), a 3. právě fenomén gesta, který představuje ztělesnění významu v dynamické, viditelné podobě, spíše než že by představoval výraz nějakého psychologického stavu „skrytého“ za svojí viditelnou stránkou. Nabízí se samozřejmě otázka, nakolik jsou tyto tři případy ekvivalentní a nakolik lze kupříkladu tvoření uměleckého díla přirovnat k nějakému jazykovému aktu — to však pro tuto chvíli nechme stranou. Co

však mají všechny tyto tři příklady společného? To, že podle Merleau-Pontyho exemplifikují dynamickou jednotu formy a obsahu. Když se dítě učí mluvit, nezakouší přitom žádnou dualitu (tak se alespoň Merleau-Ponty domnívá), nemá znalost žádných předem existujících jazykových pravidel, která se mobilizují v aktu promluvy — tato pravidla si naopak postupně osvojuje skrze akt mluvení, který má sám o sobě zakládající hodnotu. Umělec zajisté pracuje podle určitých pravidel, ale jeho dílo zároveň není jejich pouhou aplikací — syntetizuje je novým, nečekaným způsobem, který ostatně ona pravidla sama často neponechává beze změny. A konečně gesto je srovnatelné s jazykem v té míře, v jaké slučuje tělo a význam jediného dynamického *Gestalt*. Abychom tedy byli k Merleau-Pontyemu spravedliví: nejde zde o to, předložit tři „dokonalé“ analogie toho, jak funguje řeč, ale spíše konfrontovat nás se třemi možnými způsoby — z nichž každý se situuje na poněkud jinou rovinu — chápání řeči jako dynamického aktu promluvy.

Když Merleau-Ponty polemizuje s tím, co označuje jako intelektualistické (ale také empiristické) pojetí jazyka,¹ shrnuje svou pozici právě tím, co nazývá *gestický význam* jazyka. Důležité je zde to, co již bylo zmíněno výše: Merleau-Ponty se nespokojuje s tím, že by hovořil o nějakém jazykovém charakteru gesta, nýbrž oba členy dotyčného srovnání převrací a tvrdí, že naopak jazyk je možné přirovnávat ke gestu.² Svou vlastní pozici Merleau-Ponty formuluje zdánlivě banálním výrokem, který má ovšem dalekosáhlé důsledky a kterým se domnívá překonat jak intelektualismus, tak empirismus: „Slovo má nějaký smysl“ (Merleau-Ponty, 2013, s. 226). Sloveso *mít* zde jistě nelze chápat jako nějaké vlastnění smyslu, který by byl vůči slovu vnější a který by jazykovému vyjádření předcházel. Jde daleko spíše o to, že slovo samo je smyslem, aniž by mu předcházely nějaké mentální procesy. Právě na tomto pozadí začíná být pochopitelná analogie s gestem. Jde o to říci, že myšlení a významy nepředchází jazyk, nýbrž že jsou obsaženy v jazyce, stejně jako je význam obsažen v gestu: „Nemůže tomu být jinak, než že smysl slov je navozen slovy samými, či přesněji, že jejich pojmový význam se utváří dedukcí z *gestického významu*, který je v mluvě imanentně obsažen“ (*ibid.*, s. 228–229).

Takové pojetí, jak si povšimneme, je velice nejednoznačné. Na jedné straně se jedná o jakousi protiváhu intelektualistických pojetí jazyka, ve kterých je opomíjen mluvící subjekt a jeho individuální promluva. Na straně druhé je ovšem třeba přijmout ne zcela samozřejmý fakt, že merleau-pontyovský mluvící subjekt je především individuální tvůrce významu, že důraz je kladen na jeho performanci, a jestliže Merleau-Ponty někdy hovoří — a kdykoli tak činí, činí tak očividně se značnou

1 Není zde prostor k ukázání toho, že intelektualismus a empirismus podle Merleau-Pontyho navzdory zdánlivě protikladným východiskům májeji skutečnou povahu fenoménu řeči (Merleau-Ponty, 2013, s. 225–226).

2 V jistém smyslu by tato pozice mohla připomenout některé myslitele z osmnáctého století, například Condillaca (1974), kteří o gestu jakožto možném původu jazyka důsledně uvažovali. Pokud však v Merleau-Pontyho případě můžeme hovořit o původu jazyka, je třeba ihned podotknout, že se jedná o původ *fenomenologický*, nikoli *genealogický* ve smyslu nějaké chronologické předchůdnosti. Otázkou je u Merleau-Pontyho založení promluvy, nikoli její časový vývoj.

nechutí — o nějakých obecných pravidlech, vždy je považuje za něco sekundárního, za *sedimenty předchozích aktů promluvy, a nikoli za nějaký soubor pravidel zakódovaný v nás*.³ Jazykový akt je podle Merleau-Pontyho prolamování ticha: „Dokud nesestoupíme k tomuto původu, dokud nenalezneme pod hlukem promluv prvotní ticho, dokud nepopíšeme gesto, které toto ticho prolamuje, zůstane náš pohled na člověka povrchní. Promluva je gesto a jeho významem je svět“, píše ambiciózně Merleau-Ponty (2013, s. 234). Valorizace tohoto kreativního, individuálního aspektu promluvy povede Merleau-Pontyho až k tomu, aby zavedl — nikoli bez jistých romantických sklonů — slavné rozlišení mezi promlouvající mluvou (*parole parlante*) a mluvou, jíž se mluví (*parole parlée*): „Právě v promlouvající mluvě se významový záměr nachází ve stavu zrodu“, zatímco onen druhý typ mluvy „využívá nabízející se významy jako získaný majetek“ (*ibid.*, s. 249).

Jak tedy v této perspektivě rozumět vztahu gesta a jazyka? Jakýmsi svorníkem mezi obojím je podle Merleau-Pontyho fenomén *výrazu*. Myšlení, jak již bylo řečeno, jazyku nepředchází, jazyk není aktualizace nějakých konceptů či významů přítomných v mysli. V tomto smyslu, píše Merleau-Ponty ve slavné a mnohokrát citované větě, „mluva je opravdovým gestem a svůj smysl obsahuje právě tak, jako svůj smysl obsahuje gesto“ (*ibid.*, s. 234). Modalita tohoto obsahování spočívá v jakési bezprostřední čitelnosti významu, vtěleného do gesta samotného: „Vezměme si třeba gesto hněvu nebo hrozby. K tomu, abych mu porozuměl, si nemusím vybavovat pocit, který jsem zakoušel, když jsem sám vykonával stejná gesta. Mimiku hněvu znám zevnitř jen velmi špatně [...]. Ostatně hněv či hrozbu nevnímám jako psychický fakt, který by se skrýval za gestem. Hněv čtu přímo v tomto gestu. Není to tak, že by mne gesto vedlo k tomu, že myslím na hněv, ono samo je hněvem“ (*ibid.*, s. 235). Merleau-Pontymu, jak vidíme, jde o jakési „od-intelektualizování“ fenoménu jazyka. Komunikace s druhým neprobíhá tak, že bychom si sdělovali své myšlenky prostřednictvím nějakého komunikačního nástroje (kde jsou slova jakési „obaly“ na myšlenky); probíhá spíše tak, že naše expresivní intence, jak říká Merleau-Ponty, vzájemně obývají naše těla v médiu společně sdíleného světa, ve kterém existujeme jako tělesné subjekty: „Komunikace či rozumění gestům se dostavuje skrze vzájemnost mých intencí a gest druhého, mých gest a intencí rozpoznatelných v chování druhého. Vše se odehrává, jako by intence

3 „Nová významová intence pozná sebe samu pouze tím, že pokryje významy, které jsou již k dispozici, výsledky předchozích výrazových aktů“ (Merleau-Ponty, 2004, s. 233–234). Nakolik je to oprávněné, o tom lze vést samozřejmě spory a některé případy nestandardního osvojování si jazyka se tuto tezi nezdají úplně potvrzovat. Subjekty, které si osvojují jazyk nestandardně, mají pozoruhodnou tendenci vytvářet systém i tehdy, když jim není k dispozici žádný vzor. To platí pro případ „Simona“, kterým se zabývaly J. Singletonová a E. Newportová. Simon byl neslyšící chlapec, jehož rodiče si osvojili americký znakový jazyk natolik pozdě, že nebyli schopni vytvářet v něm koherentní gramatické výpovědi: Simon si z nekonzistentního materiálu, který měl k dispozici a který se řídil „probabilistickými“ vzorci, dokázal sám vytvořit koherentní systém. Totéž platí o případu „David“, který uvádějí S. Goldin-Meadowová a C. Mylanderová. V širším kontextu sem ovšem spadá i notoricky známý případ nikaragujského znakového jazyka a další. (K různým případům této situace viz např. Singleton — Newport, 2004; Newport, 1999; Goldin-Meadow — Mylander, 1994.)

druhého sídlily v mém těle a jako by mé intence přebývaly v jeho těle“ (*ibid.*, s. 235).⁴ Jinak řečeno, gesto je jakási výzva ke sdílení společného světa; v gestu druhého se nastiňuje „struktura světa“, do kterého jsem sám ponořen jakožto tělesný subjekt.

Vyhnete-li se všem interpretačním subtilitám, takto lze v kostce shrnout Merleau-Pontyho pojetí řeči. Dalo by se dlouho hovořit o nesnázích, které s sebou nese a jimiž je třeba zaplatit za to, co jím bylo získáno. Shrňme je zde velice stručně: především je to dosti problematické odhlášení od systematického aspektu jazyka, kterému se Merleau-Ponty až urputně vyhýbá. Jistě, pojem exprese a analogie mezi gestem a jazykem může mnohé aspekty jazyka objasnit, ale faktem zůstává, že gesto v některých velmi podstatných ohledech *není* jazyk (těžko v gestech sestavit koherentní gramatickou výpověď).⁵ Za další je zde někdy dosti iritující estetizace mluvy. Je jazyk skutečně kupříkladu jako malování? Jaké místo přesně řeč zaujímá mezi ostatními fenomény exprese, které s ním Merleau-Ponty staví na jednu rovinu? Na to Merleau-Ponty explicitně neodpovídá.⁶

Merleau-Pontyho postup — a to u něho není nijak ojedinělé — takto spočívá v řadě analogií, v nichž není zcela zřejmé, jak se k sobě navzájem mají a zda jsou skutečně ve všech ohledech funkční.

Soustředme se však především na to, co tato provokativní teorie řeči přináší pozitivního. V našem případě to není možná ani tak teze o gestickém charakteru řeči, jako

4 A o něco dále, pokud jde o vztah mého těla a světa: „Svým tělem se vplétám mezi věci, které koexistují se mnou jakožto vtěleným subjektem, a tento život ve věcech nemá nic společného s konstruováním vědeckých předmětů. A podobně nerozumím gestům druhého prostřednictvím úkonu intelektuální interpretace“ (*ibid.*, s. 236).

5 Tady se mimochodem dotýkáme věčného sporu o vztahu mezi gestem a znakovým jazykem. Podle některých teoretiků je mezi obojím kontinuita, podle jiných nikoli, přičemž oba tábory jsou s to uvést na podporu svého stanoviska dosti pádné argumenty. Zastánci diskontinuity například upozorňují na to, že neslyšící afatik je schopen porozumět pantomimě, ale nikoli znakům, a to včetně těch, které mají očividně ikonický charakter (Emmorey, 2002, s. 282–287), jiní zase argumentují přílišnou složitostí, která znakový jazyk staví takřkajíc nad „horní limitu“ toho, čím lze vymezit gesto (Andrén, 2010, s. 11–15). Na druhé straně lze ovšem upozornit na těžko situovatelné fenomény, které zjevně stojí kdesi na pomezí mezi gestem a jazykem, např. *home-signing*. Dotyčná otázka, jak se domníváme, je ovšem ze samé své podstaty nezodpověditelná, neboť ona různá stanoviska závisí na perspektivě, kterou k celému problému zaujmeme. (Ke shrnutí tohoto sporu srov. Kendon, 2008, s. 348–366.) David McNeill (1993) navrhuje interpretovat vztah mezi gestem a znakovým jazykem jako jakýsi kruh, v němž jedno neustále přechází do druhého, a tedy se otázce kontinuity a diskontinuity vůbec vyhnout.

6 Merleau-Ponty si to dobře uvědomuje, když dojde na otázku metajazyka, která poněkud „podkopává“ jeho analogii s malířstvím. V témž okamžiku ovšem provádí — pro něho dosti typický — krok stranou a celou otázku smetává ze stolu v pasáži, která je názornou ukázkou toho, jak *nezodpovědět* otázku: „[...] výrazový úkon může být v případě promluvy donekonečna opakován a je možné mluvit o mluvě, zatímco není možné malovat o malbě [...]. Zde tedy existuje jistá přednost Rozumu. Máme-li jí však náležitě porozumět, musíme začít tím, že myšlení opět umístíme mezi výrazové fenomény“ (Merleau-Ponty, 2013, s. 241).

spíše implicitní teorie gesta, která je od Merleau-Pontyho analýzy vtělené subjektivity neoddělitelná. To, že se z Merleau-Pontyho stala klíčová reference pro obor *gesture studies*, není žádná náhoda. Je to především, jak řekne David McNeill a jak jsme již naznačili, kvůli jeho dynamickému pojetí vztahu mezi subjektem, jeho tělesností a světem (gesto, jak je již patrné, zde funguje jako jakýsi svorník všech těchto položek či jako „kloub“ mezi nimi). Tělo je chápáno jako soubor expresivních procesů a svět se korelativně s tím stává živlem či prostředím, který beze zbytku určuje, jakým způsobem se odehrává jak náš tělesný život, tak naše komunikace. Bez tohoto spiklenectví či spojení se světem, jak to nazývá Merleau-Ponty, by žádná komunikace nebyla možná.

Jestliže se Merleau-Pontyho přístup může někdy jevit jako poněkud abstraktní a spekulativní (a to i navzdory četným odvolávkám na nejrůznější dobové empirické výzkumy, v nichž se Merleau-Ponty pozoruhodně orientuje), některá novější zkoumání zaměřená na gesto jsou s to zpětně dodat jeho tezím nečekanou důsaznost. Dovolíme si v tomto ohledu uvést alespoň jeden příklad, totiž práci Jürgena Streecka, a to nejen kvůli explicitním odkazům na Merleau-Pontyho (Streeck, 2009, s. 46, 55, 57), ale především právě kvůli onomu zpětnému osvětlení Merleau-Pontyho uvažování samotného. Tam, kde nám Merleau-Ponty poskytuje obecné teze, nám Streeck — jehož práce se zaměřuje na gesta v přirozeném prostředí, nikoli v laboratorních podmínkách — nabízí subtilní analýzy různých konkrétních způsobů manuální komunikace mezi subjektem a světem, které s Merleau-Pontyho uvažováním mnohdy pozoruhodně souzní.

Gestikulace je způsob porozumění a traktování toho, co Streeck označuje jako „svět, který je po ruce“ (*world at hand*); lze ji chápat jako dvousměrný proces vyzískávání informací z tohoto světa, ale zároveň také udílení smyslu tomuto světu — jde o pojetí, které lze očividně dobře sloučit s Merleau-Pontyho popisem situovanosti subjektu ve světě, která je nedílně zároveň aktivní i pasivní (srov. Streeck, 2009, s. 69). Gesta mohou konceptualizovat — či obdařovat smyslem — samozřejmě jednak „svět, který je nadohled“ (*world at sight*), tedy svět přístupný vizuálnímu vnímání, ale také svět, který je mimo perceptivní dosah subjektu a kde gesto funguje jako jakási „náhražka“ tohoto světa. Mezi subjektem a světem se takto ustavuje mimořádně komplexní komunikace, o které lze uvažovat jen potud, pokud subjekt chápeme právě jako vždy již primárně situovaný ve světě: „Lidská komunikace a užívání znaků a symbolů je tradičně pojímáno v podobě triadického vztahu mezi lidským subjektem, znakem a světem, ke kterému onen znak odkazuje. Co víc, osoba a znak (a možná i recipient) jsou situovány na jednu stranu, zatímco svět, který je předmětem naší komunikace, stojí na straně druhé. Komunikace je takto oddělena od světa: je znázorňována jako komunikace o světě, nikoli jako komunikace probíhající v tomto světě. Pokud se ovšem jedná o gesto, toto odtělesněné a od světa odhlížející pojetí komunikace zakrývá fakt, že gestické formy často vyvstávají díky souběhu praktických, environmentálních, reprezentačních a konceptuálních faktorů“ (*ibid.*, s. 83–84). Gesto se zde skutečně ukazuje jako „most“ mezi subjektem a světem, a to často dokonce, jak již bylo řečeno, světem mimo „perceptivní dosah“ subjektu. Takto například filipínský farmář (abychom přejali jeden z mnoha konkrétních příkladů, které Streeck uvádí) při popisování zavlažovacího systému provádí řadu gest, jejichž účelem je „anotovat“ prostředí a učinit je srozumitelné jeho spoluhlavčímu, čímž se

„usnadňuje jazyková konceptualizace světa“ (*facilitate the languaging of the world*) (*ibid.*, s. 84). Mezi mluvčím, jeho spolomluvčím a světem, který společně obývají, se tak díky manuální komunikaci ustavuje jakási společná a prostředředná zóna významu, na nichž se společně podílejí a v níž jejich vzájemný vztah — máme-li si přisvojit merleau-pontyovský způsob vyjadřování — uniká alternativě aktivity a pasivity a stává se vztahem vzájemné propletenosti. Je zde dvojí vztah ke světu: svět na jednu stranu poskytuje významy (neboť se v tomto světě pohybujeme a žijeme), na druhé straně však významy díky gestům sám dostává — začíná díky nim nabývat jazykovou povahu, jak říká Streeck. Lepší doklad Merleau-Pontyho tezí si lze těžko představit.

Avizovali jsme však také, že budeme hovořit o znakovém jazyce. V čem nám může být Merleau-Pontyho přístup užitečný v této oblasti? Ačkoli se musíme omezit na pouhé povšechné nástiny, zdá se nám, že by se zde mohla otevírat následující cesta: Je notoricky známo, že v prvních fázích výzkumu znakového jazyka se kladl důraz především na to, co jej činí analogickým jazyku mluvenému, zatímco v posledních letech se začínáme zajímat o jeho specifika a také o jeho vztah ke gestům, související s jeho manuálně-vizuální modalitou. Mezi mnoha jinými jmenujme alespoň Susan Goldin-Meadowovou (2003) a její práce s *home-signers*, Sarah Taubovou (2001) a její studium ikoncity v americkém znakovém jazyce anebo ve Francii Christiana Cuxaca (2000), který věnuje již řadu let pozornost zejména supra-lexikálním ikonickým aspektům francouzského znakového jazyka. Některé z těchto specifických aspektů mají, zdálo by se, co dělat právě se způsobem, jakým jeho mluvčí „obývají“ svět (zejména prostorové konstrukce a to, co Cuxac nazývá „vysoce ikonickými strukturami“, tj. transpozicí určitých struktur tohoto světa do znakovacího prostoru). Jistě, nejedná se se pochopitelně o pantomimu, neboť tyto prvky jsou samozřejmě zakódovány podle jistých pravidel (a transformovány podle nich), ale stejně tak platí, že se jedná o konstrukce homologické či analogické struktury světa a jejímu vztahu k mluvčím — či znakovému — subjektu (struktura nahoře — dole, vlevo — vpravo, klasifikátory, znázorňování pohybu atd.). Řada badatelů se začíná nikoli nelogicky domnívat, že tyto aspekty jsou zcela zásadní pro způsob, jakým znakový jazyk funguje. V tomto ohledu se potom merleau-pontyovské pojetí vtělené komunikace a jejího vztahu ke světu může jevit jako poměrně funkční teoretický nástroj k uchopení právě takovýchto jevů.

Uvedme nicméně pro zajímavost alespoň jeden konkrétní případ, kdy má svět jakožto prostředí, ve kterém se mluvčí pohybují, očividně velmi podstatný dopad na způsob, jakým konceptualizují prostor ve znakovém jazyce. Jedná se o kata kolok, vesnický znakový jazyk na Bali, kterému nedávno věnovala pozoruhodnou monografii Connie de Vosová. Tímto jazykem, který nemá nic společného s indonéským znakovým jazykem, se hovoří ve vesnici Desa Kolok, vyznačující se poměrně vysokým výskytem hereditární hluchoty (2,2 % obyvatel). Vzhledem k tomu kata kolok neovládají pouze neslyšící obyvatelé vesnice, ale — na různém stupni plynosti — i velký počet obyvatel slyšících (cca 57 %, tedy zhruba 1500 mluvčích), kteří jej používají i mezi sebou v situacích, kdy je znakování praktičtější než používání mluveného jazyka (například komunikace na větší vzdálenost). „Sociální konstrukce hluchoty“ (tj. představa, že hluchota není známkou žádného deficitu) je zde zcela běžná — neslyšící i slyšící dokonce sdílejí víru v neslyšícího boha, sídlícího údajně na místním hřbitově (de Vos, 2012, s. 22–53).

Kromě celé řady velmi zvláštních rysů (například absence směrových sloves, větší znakovací prostor, nezvyklý způsob ukazování času) se kata kolok vyznačuje jednou specifičností, kterou u jiných znakových jazyků nenalzáme, totiž používáním absolutní referenční soustavy. Urbánní znakové jazyky vesměs používají při popisování prostoru subjektivní či relativní referenční rámec: prvky jsou umístovány do znakovacího prostoru se zřetelem k subjektivní pozici mluvčího, přičemž základním záchytným bodem je jeho tělo. S použitím merleau-pontyovského výraziva bychom mohli říci, že svět, tak jak je znázorňován a jazykově kódován do znakovacího prostoru, se mění a přesouvá v závislosti na pozici mluvčího a na jeho perspektivě.

V jazyce kata kolok je tomu jinak. Kdybychom chtěli parafrázovat slavný Husserlův výrok, řekli bychom, že pro mluvčí tohoto znakového jazyka *se země nehýbe*.⁷ Referenční rámec používaný v jazyce kata kolok je určován absolutními souřadnicemi a fixními referenčními body, které zůstávají stejné, ať je pozice mluvčího jakákoli. Prostorové struktury v tomto jazyce jsou určovány „geocentrickým prostorovým referenčním systémem“. De Vosová si v tomto jazyce všimá fenoménu „absolutního ukazování“: je-li třeba například označit osobu, která není v daném okamžiku přítomná, běžně se ukazuje k domu, kde bydlí (a přidá se jmenný znak), a to i tehdy, když v něm ona osoba právě není přítomna. Nejzajímavější je ovšem toto používání absolutního referenčního rámce v narativním znakování: do popředí se dostávají fixní referenční body a pozice mluvčího se stává druhotnou. Mluvčí „obecně upřednostňují absolutní prostorové vztahy mezi prvky scény, která je předmětem popisu, a jejich vlastní pohled na onu scénu ustupuje do pozadí. Mluvčí jazyka kata kolok takto konstruují prostorové konfigurace radikálně odlišnými způsoby, než je tomu u jiných znakových jazyků“ (de Vos, 2012, s. 236). Uvedme jeden z příkladů, který de Vosová zmiňuje: když jistý mluvčí popisoval, jak se za druhé světové války stavěly tunely, nejenže prostorová konfigurace zůstávala stejná (jakkoli se pozice mluvčího měnila, neboť onen příběh vyprávěl několikrát na různých místech), ale v jednom okamžiku se dokonce zaklonil stranou, aby mohl znakovat za svými zády, jinak řečeno, „ustoupil sám stranou, aby mohl celou scénu patřičně popsat v geocentrických termínech“ (ibid., s. 270). Navíc tento model je zachovávan i tehdy, když mluvčí popisuje události, které sám neprožil, což znamená, že tyto informace očividně přecházejí z generace na generaci.

A proč je možné tento nezvyklý — a na první pohled relativně nepraktický — systém používat? V merleau-pontyovské perspektivě je odpověď velmi prostá: kata kolok je založen na sdílené *vně-jazykové* znalosti světa (či *Umweltu*), ve kterém se mluvčí pohybují a který je jim společný. Zcela podstatné zde je, že tento svět je takřkajíc malý — jedná se o omezený prostor (vesnice Desa Kolok a její okolí), ve kterém se

7 Tento výraz je narážkou na titul jednoho Husserlova rukopisu z roku 1934, ve kterém řeší otázku konstituce pojmu světa a prostorovosti na základě *žité zkušenosti*, přičemž základním východiskem je zde zkušenost pohybu. Země je z tohoto hlediska „substrátem“ jakékoli zkušenosti a pohybu, daleko spíše než jejím „předmětem“. Jakkoli je z hlediska vědy Země planetou, která se pohybuje, jakožto substrát všech našich pohybů, jakožto prostředí, ve kterém se odehrávají všechny naše akty, je Země nehybná. Tak zní zhruba Husserlův (2002, s. 117–131) argument.

všichni mluvčí bezpečně orientují, ve kterém se dovedou pohybovat a ve kterém ovládají všechny referenční body, sloužící jako opory pro takovéto prostorové konstrukce. Tato znalost společného světa je bezprostředně inkorporována do jejich jazykového projevu, což by v urbánních znakových jazycích podle všeho nebylo možné (neboť zde je svět, metaforicky řečeno, *příliš velký*).

Může to vypadat jako zvláštní způsob, jak ilustrovat Merleau-Pontyho tezi. Touto nezvyklou ilustrací — jakkoli jsme v omezeném prostoru tohoto textu mohli uvést pouhé náznaky — chceme nicméně ukázat, že jeho myšlení (navzdory výše zmíněným problematickým bodům) nám leccos ukazuje o struktuře jazyka obecně, o způsobu, jakým do sebe jakýkoli znakový jazyk (ale také gesta) začleňuje informace z vnějšího světa a jak se jazyk, obecněji řečeno, vztahuje k vnější realitě (nezkoumají se ostatně vesnické znakové jazyky právě proto, že nám kontrastně, díky svým specifickým, říkají něco o povaze jazyka jako takového?). Z tohoto důvodu se Merleau-Pontyho myšlení, kladoucí důraz na zapuštěnost subjektu do světa a jeho referenčního systému, kde se subjektivní a objektivní, jazykové a nejazykové, přírodní a kulturní prvky neustále prolínají, jeví stále jako nanejvýš aktuální.

LITERATURA:

- ANDRÉN, M. (2010): *Children's Gestures from 18 to 30 Months*. Lund: Travaux de l'institut de linguistique de Lund.
- CONDILLAC, É. B. (1974): *Esej o původu lidského poznání*. Praha: Academia.
- CUXAC, Ch. (2000): *La langue des signes française: Les voies de l'iconicité*. Paris: Ophrys.
- DE VOS, C. (2012): *Sign-Spatiality in Kata Kolok: How a Village Sign Language of Bali Inscribes Its Signing Space*. Nijmegen: Radboud University Nijmegen.
- DE VOS, C. — ZESHAN, U. (eds.) (2012): *Sign Languages in Village Communities: Anthropological and Linguistic Insights*. Boston, MA: De Gruyter.
- EMMOREY, K. (2002): *Language, Cognition, and the Brain: Insights from Sign Language Research*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- GOLDIN-MEADOW, S. (2003): *The Resilience of Language: What Gesture Creation in Deaf Children Can Tell Us About How All Children Learn Language*. New York, NY: Psychology Press.
- GOLDIN-MEADOW, S. — MYLANDER, C. (1994): The development of morphology without a conventional language model. In: V. Volterra — C. Erting (eds.), *From Gesture to Language in Hearing and Deaf Children*, Washington, D.C.: Gallaudet University Press, s. 165–177.
- HUSSERL, E. (2002): Foundational investigation of the phenomenological origin of the spatiality of nature: the originary ark, the Earth, does not move. In: L. Lawlor — B. Bergo (eds.), *Husserl at the Limits of Phenomenology*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- KENDON, A. (2008): Some reflections on the relationship between “gesture” and “sign”. *Gesture*, 3, s. 348–366.
- MCNEILL, D. (1993): The circle from gesture to sign. In: M. Marschark — M. D. Clark (eds.), *Psychological Perspectives on Deafness*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, s. 153–183.
- MCNEILL, D. (2005): *Gesture and Thought*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- MERLEAU-PONTY, M. (2013): *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH.
- NEWPORT, E. (1999): Reduced input in the acquisition of signed languages: contribution to the study of creolization. In: M. DeGraf (ed.), *Language Creation and Language Change: Creolization, Diachrony and Development*. Cambridge, MA — London: MIT Press, s. 161–178.

SINGLETON, J. L. — NEWPORT, E. L. (2004):
When children surpass their models: the
acquisition of American Sign Language from
inconsistent input. *Cognitive Psychology*, 49,
s. 370–407.

STREECK, J. (2009): *Gesturecraft: The Manu-Facture
of Meaning*. New York, NY: John Benjamins.
TAUB, S. (2001): *Language from the Body: Iconicity
and Metaphor in American Sign Language*.
Cambridge: Cambridge University Press.

Josef Fulka | Fakulta humanitních studií UK — Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.
<josef.fulka@gmail.com>